

УДК 94 (477.43) “01/04”: 33

Андрій Задорожнюк
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського
національного
університету імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

Andriy Zadorozhnyuk,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Associate Professor
of History of Ukraine, Kamianets-
Podilskyi
National Ivan Ohienko University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

zador3065@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2369-9235>

МІСЦЕ ФАЛЬШИВИХ ДЕНАРІЇВ У ГОСПОДАРСТВІ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я II–V СТ. Н. Е.

THE PLACE OF COUNTERFEIT DENARIИ IN THE ECONOMY OF THE POPULATION OF THE MIDDLE REACHES OF THE DNIESTER OF THE II–V CENTURIES.

Анотація.

Мета статті полягає у трактуванні масових знахідок литих денаріїв на теренах Середнього Подністров'я, які були оприлюднені на різних інтернет форумах, внаслідок активного використання приладів металопошуку. Робиться спроба вивчення та з'ясування місця фальшивих денаріїв у господарстві варварських племен, акцентується увагу на проблемі економічної доцільності організації монетного виробництва на теренах згаданого регіону.

В період пізнього Риму на кордонах неосяжної імперії стали формуватися прикордонні контактні зони. Територія Середньої течії річки Дністер (сучасне Поділля) стала однією з таких зон, що означено значною кількістю зафіксованих пам'яток черняхівської культури. Регіон між Смотричем та іншими лівими притоками середньої течії Дністра і верхів'я Південного Бугу вважають вогнищем процесу формування черняхівської культури. Дослідження останніх років виявили нові пам'ятки пізньоримського часу і навіть місця ливарного виробництва монет та фібул того періоду. Зафіксовані численні знахідки фальшивих денаріїв місцевого виробництва, що ставить на порядок денний питання про доцільність їх виготовлення і місце цих монет у господарстві населення регіону.

Поширення фальшивої монети засвідчує масовий і добре організований грошовий обіг у місцевому середовищі. Жоден із монетних періодів не знає такої кількості фальшивих монет у грошовому обігу. До того ж, більшість таких денаріїв досить майстерно виконані і несуть сліди тривалого використання. Отже, значна кількість фальшивих монет – це вияв їх певного місця в господарському житті та певних потребах ринку.

Основні результати дослідження. Аналіз масових знахідок фальшивих денаріїв, окремі з яких виявлені на місцях їх ливарного виробництва, слід розглядати в контексті поширення «римської моди» та масового використання фібул, каблучок і пряжок римського типу у місцевому середовищі. Вважаємо, що лімесні денарії доповнюють розуміння поліетнічності черняхівської культури, оскільки упродовж кількох століть вони забезпечували господарсько-економічні потреби внутрішньої торгівлі готської військової верхівки із землеробським виробником сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: Середня течія річки Дністер, Поділля, лімес, денарій, фальшування монет, господарство.

Abstract.

The purpose of the article is to attempt to interpret the mass finds of cast denarii on the territory of Middle Transnistria, made public on various Internet forums, as a result of the active use of metal detectors. An attempt is made to study and find out the place of fake denarii in the economy of barbarian tribes, the focus is on the problem of economic expediency of the organization of coin production in the territory of the mentioned region.

Scientists have long been interested in the fact of parallel circulation of full-fledged silver denarii with the same denarii, but made of bronze or copper, that is, fake ones. Such Roman denarii are found on the territory of the Roman border. The questions remain open: what are these coins, who issued them and for what purpose. Previously, such coins were clearly considered the work of counterfeiters. However, the finds of such coins are massive and today number in the thousands and tens of thousands, which indicates their wide circulation, and the territory of their circulation quite clearly fits into the habitat of the Chernyakhov culture, in particular the middle and upper Pobuzhzhia, Transnistria and Volhynia. A huge number of such coins allows us to talk about parallel money circulation. At the same time, there are no mentions of the organization and existence of a stable money circulation in the specified lands in the ancient sources.

In recent years, active attempts have been made to study the finding of fake denarii, their analysis and systematization. The rapid growth of numismatic material due to the active use of metal detectors allows us to assert the presence of a significant percentage of fake cast denarii among the finds of ancient coins. Moreover, as fans of

instrument metal detectors claim, in some areas of Middle Transnistria, the percentage of cast and full silver denarii is almost the same. For historical and archaeological science, such methods of obtaining sources are unacceptable, but historians and archaeologists should consider information of this origin for scientific analysis.

Several years of monitoring of information and Internet resources attests to massive finds in the mentioned territory of objects related to Roman times, primarily buckles and fibulae. Among the coin finds, Roman silver denarii and their copies, or fake cast denarii, called "limesni", dominate. We consider this name to be apt and include in this category cast denarii, which were made according to the model of a coin of official state minting, but from a different material, mostly bronze. Therefore, the mass of finds raises the question of the reasons for production and the place of cast denarii in the economy of barbarian tribes at that time.

In the late Roman period, border contact zones began to form on the borders of the immense empire. The territory of the middle course of the Dniester River (modern Podillia) became one of such zones, which is characterized by a significant number of recorded monuments of the Chernyakhov culture and the presence of Trajan's ramparts. The region between Smotrych and other left tributaries of the middle course of the Dniester and the upper reaches of the Southern Bug is considered to be the center of the process of formation of the Chernyakhiv culture. Research in recent years has revealed new monuments of the late Roman period and even places where coins and fibulae were foundry of that period. At the same time, numerous finds of fake (so-called lime) denarii of local production are recorded, which puts on the agenda the question of the place of these coins in the economy of the population of the region.

The researchers even located several centers of "production" of cast denarii in the area where the Chernyakhiv culture spread (the village of Korzhivtsi, Khmelnytskyi region, as well as at other sites in the Rivne, Khmelnytskyi, and Vinnytsia regions), which gives grounds to attest to the local production of such coins. In the works of researchers of recent years, the types and groups of fake coins of the Roman era were determined, and the elemental composition of cast denarius alloys was analyzed.

In 2018, a center for the "production" of cast denarii was located near the village of Abrikosivka, Kamianets-Podilskyi district. Here sprues, coins with remnants of sprues, "production defect" and foundry slag were discovered. Among the "finished products" are exclusively "replicas" of the denarius of Antoninus Pius and Marcus Aurelius. Incidentally, it should be noted that in both of the above examples, a special casting technique common in the Middle East and Taurica was used in the centers of "production" of cast denarii at the Korzhivtsi and Abrikosivka sites.

The limitation of the source base does not allow to fully reproduce the peculiarities of the economic development of the territory of Middle Transnistria in the II–V centuries. N. e. However, the spread of the fake coin testifies to a massive and well-

organized money circulation in the local environment. No other coinage period has known such a large number of counterfeit coins in circulation. In addition, most of these denarii are quite skillfully made and bear traces of long-term use. Such coins were made of bronze with various ligature impurities, which in circulation were supposed to "work" less than silver denarii, which, with a high fineness of silver, were quite soft and quickly wore out during use. Therefore, a significant number of fake coins is a manifestation of their certain place in economic life and certain needs of the market.

***The perspective of further research.** The analysis of mass finds of fake denarius, some of which were discovered at the places of their foundry production, should be considered in the context of the spread of "Roman fashion" and the mass use of fibulae, rings and buckles of the Roman type in the local environment. We believe that lime denarii add to the understanding of the polyethnicity of the Chernyakhiv culture, since for several centuries they provided the economic and economic needs of the internal trade of the Gothic military elite with agricultural producers of agricultural products.*

***Keywords:** The middle reaches of the Dniester, Podillya, Limes, denarii, counterfeiting coins, economy.*

Постановка проблеми. Науковців давно зацікавив факт паралельного обігу повноцінних срібних денаріїв із такими ж денаріями, але виготовленими із бронзи або міді, тобто фальшивими, що отримали назву «лімесні, або литі денарії». До категорії фальшивих прийнято відносити: монети, які випускав монетний двір із меншим від нормативного вмістом благородного металу; «наслідувальні монети», які випускалися в незаконному, запозиченому оформленні; фальшиві монети, які нелегально, на свій страх і ризик, випускали службовці монетного двору, а також продукцію підпільних фальшивомонетників. Отже, «фальшивими» називають монети, виготовлені з метою їх використання у грошовому обігові як платіжного засобу.

Саме такі римські денарії знаходять на теренах римського прикордоння. Відкритими залишаються питання: що це за монети, хто і для чого їх випускав. Раніше однозначно такі монети вважалися справою рук фальшивомонетників. Проте, знахідки таких монет є масовими і на сьогодні рахуються на тисячі і десятки тисяч, що свідчить про їх широкий обіг, а територія їх обігу досить чітко вписується в ареал побутування черняхівської культури, зокрема середнє і верхнє Побужжя, Подністров'я і Волинь. Величезна кількість таких монет дозволяє говорити про паралельний грошовий обіг. При цьому, в античних джерелах відсутні будь-які згадки про організацію та існування на вказаних землях стабільного грошового обігу.

Протягом останніх років у науковців, краєзнавців і колекціонерів все більшу увагу привертають знахідки фальшивих денаріїв римського часу. При цьому робляться активні спроби по вивченню таких знахідок, їх аналізу і систематизації.

Стрімке зростання нумізматичного матеріалу внаслідок активного використання приладів металопошуку, а також спілкування із приватними колекціонерами дозволяє стверджувати про наявність серед знахідок античних монет значного відсотка фальшивих литих денаріїв. При чому, як стверджують любителі приладового металопошуку, на окремих ділянках Середнього Подністров'я відсоток литих та повноцінних срібних денаріїв майже однаковий. Для історичної та археологічної науки такі методи отримання джерел неприйнятні, проте історикам та археологам інформацію такого походження варто враховувати для здійснення наукового аналізу. Як зазначають дослідники, «при негативному ставленні в Україні до несанкціонованих археологічних пошуків з використанням металодетекторів, це явище значно збільшило кількість відомого нумізматичного матеріалу¹.

Кількарічний моніторинг інформаційних та інтернет-ресурсів засвідчує масові знахідки на згаданій території предметів, що відносяться до римського часу, насамперед пряжок і фібул. Серед монетних знахідок домінують римські срібні денарії та їх копії, або фальшиві литі денарії, що отримали назву «лімесні». Вважаємо цю назву влучною і відносимо до цієї категорії литі денарії, що виготовлялися за зразком монети державного офіційного карбування, але з іншого матеріалу, здебільшого бронзи. Отже, масовість знахідок ставить питання про причини виробництва і місце литих денаріїв у тогочасному господарстві варварських племен.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вивчення виробництва та обігу фальшивої римської монети на теренах України на сьогодні налічує досить суттєву історіографію. Зокрема, першим до згаданої проблематики звернувся М. Ю. Браїчевський², який зазначив, що «рівень розвитку черняхівського суспільства цілком допускає думку про місцеве карбування монет»³. Значний внесок у постановку і вирішення проблеми регіонального вивчення фальшивих римських денаріїв забезпечили роботи К. В. Мизгіна⁴, Б. В. Магомедова⁵, О. В. Анохіна⁶. На думку О. В. Анохіна, основний приплив срібних денаріїв Римської імперії на землі варварських культур фіксується у II–III ст., де їх обіг, а також накопичення монетних скарбів відбувалися упродовж II – на початку V ст. На землях варварських культур паралельно з поширенням римського денарія починається масове і безкарне виготовлення фальшивомонетниками підроблених монет⁷. Найбільш імовірно, на думку автора, що після того, як у фальшивих денаріїв, відлитих з білої олов'янистої бронзи, поверхня тьмяніла, такі монети

¹ Voiko-Naharin, Sustrietov & Zadorozhna 2022: 41.

² Браїчевський 1950: 93–103; Браїчевський 1952: 74–80; Браїчевський 1954: 119–134; Браїчевський 1959.

³ Браїчевський 1959: 88–89.

⁴ Мызгин 2009: 90–106; Мызгин 2019: 30–42.

⁵ Магомедов 2006: 46–52; Магомедов & Кароєва 1988: 82–86.

⁶ Анохин 2015.

⁷ Ibidem: 9.

відбраковувалися представниками варварських культур і просто викидалися, чим можна пояснити відсутність їх у монетних скарбах та досить часті їх поодинокі знахідки⁸. Як зазначає К. В. Мизгін, проблема вивчення знахідок так званих литих денаріїв уперше «стала активно обговорюватися на початку 2010-х років у вітчизняному просторі, при чому, не в наукових колах, а в нумізматичному колекціонерському та аматорському середовищі»⁹, і що на сьогодні «питання вивчення знахідок литих копій денаріїв на теренах Південно-Східної Європи – одне з найактуальніших у вітчизняній нумізматичній та археології римського часу»¹⁰. Дослідники зазначають, що більша частина знахідок, введених нумізматами у науковий обіг, відноситься до виявлених у XIX столітті. При цьому, в сучасній українській нумізматичній науковцями публікуються монети, виявлені як під час офіційних археологічних пошуків, так і несанкціонованих аматорських та випадкових знахідок, а тому «перспективою подальших досліджень ми бачимо введення у науковий обіг та опрацювання нових знахідок римських монет вказаного періоду на території України для створення найбільш якісної та наповненої топографічної карти»¹¹.

А. Бойко-Гагарін наголошує, що досі залишається невизначеним питання про період виробництва литих копій римських денаріїв на Поділлі, їх хронологію та функцію в житті населення краю¹².

Окремо варто відзначити роботи О. Надвірняка та О. Погорілець, в яких автори зазначають, що «локалізація центрів «виробництва» литих денаріїв на території поширення черняхівської культури (села Коржівці та Абрикосівка Хмельницької області, а також на інших об'єктах Рівненської, Хмельницької та Вінницької областей) дає підстави засвідчити місцеве виробництво т. зв. «литих» денаріїв»¹³. Отже, в роботах дослідників останніх років визначені типи та групи фальшивих монет римського часу, проведено аналіз елементного складу сплавів литих денаріїв і навіть окреслено локалізовані центри їх «виробництва». При цьому залишаються відкритими питання, яку функцію виконували ці монети і яке їх місце в економічних відносинах того часу.

Формулювання цілей статті. Визначена необхідність вивчення масових знахідок литих денаріїв на теренах Середнього Подністрів'я та з'ясування їх місця у господарстві варварських племен, а також необхідність привернути увагу науковців до проблеми економічної доцільності організації монетного виробництва на теренах згаданого регіону.

---

⁸ Ibidem: 13.

⁹ Мизгін 2020: 50.

¹⁰ Ibidem: 54.

¹¹ Коцур, Бойко-Гагарін & Кашперський 2021: 212-213.

¹² Boiko-Naharin, Sustrietov & Zadorozhna 2022: 39.

¹³ Надвірняк & Погорілець 2019: 35.

Виклад основного матеріалу дослідження. Територія України традиційно формувалася на межі світів, культур і цивілізацій, що значною мірою визначало хід і напрямки історичного розвитку. Геополітичний фактор і сьогодні відіграє в долі нашої держави неабияку роль.

Разом з тим, ще в період античності терени майбутнього Поділля входили до римського прикордоння, що визначало специфіку економічного, культурного і навіть політичного життя в дану епоху.

Підсумовуючи знахідки археологічного сезону 2021 року, заступник голови правління Спілки археологів України Євген Синиця визначив дослідження пам'ятки черняхівської культури Комарів на Буковині як сенсацію європейського рівня. На поселенні зафіксовано єдиний, відомий за межами Римської імперії, осередок із виготовлення скляних предметів за римськими технологіями, насамперед посуду та прикрас, а також рештки споруд з елементами суто римської будівельної традиції, зокрема гіпокауст. «І це дуже далеко від лімесу, порядку 300 кілометрів від найближчого кордону Римської імперії. У Європі, де старожитності цього часу досліджені досить непогано, таких феноменів немає. І це надзвичайно цікаво»¹⁴. Склоробна майстерня в Комарові – це перша, засвідчена археологічними матеріалами, пам'ятка, що знаходилась за межами Римської імперії¹⁵.

Уже за імператора Адріана вздовж усіх римських кордонів стали проводитися широкомасштабні військово-будівельні роботи зі створення пограничної смуги, що формувала складну систему оборонних укріплень. Маючи у розпорядженні відносно невеликі охоронні підрозділи, римляни могли зупинити на пограниччі великі сили супротивника і тим забезпечити населення провінцій від вторгнень. Отже, створення системи довготривалої оборони на кордонах демонструвало зміну державної військової політики. Уперше у своїй багатовіковій історії Рим відмовлявся від перманентної агресії проти народів, що оточували його, і переходив до політики стратегічної оборони своїх кордонів. Результатом такої політичної зміни стало формування зони римського лімесу.

Більшість дослідників стверджують, що римський лімес – це грань між цивілізацією і варварством, яка сформувалася як потужна погранична смуга, що включала як природні бар'єри у вигляді гірських ланцюгів і річок, так і системи пограничних фортець та окремих постів. Лімес слугував імперії як захист кордонів та місце митного контролю. Отже, лімес – це укріплений кордон Римської імперії, який пролягав у Європі вздовж Рейну та Дунаю. Окремі дослідники відносять до лімесних укріплень і Траянові вали, хоча згідно з дослідженнями М. Кучери вони

---

¹⁴ Курган із кромлехом та «буковинські римляни»: чим 2021 рік потішив археологів України? // URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/31559928.html>

¹⁵ Комарів – виробнича факторія варварської Європи у пізньоримський час // URL: <http://www.ras.gov.ua/diyalnist/doslidzhennia-arkheolohichnoi-spadshchyny/naukovo-doslidni-roboty/247-komariv-vyrobnycha-faktoriia-varvarkoi-yevropy-u-piznorymskyi-chas>

датовані раннім залізним віком. При цьому дослідник зазначав, що «кожний з валів перекривав доступ на обмежену територію, але в цілому вони боронили Середнє Подністрів'я, включаючи межиріччя Дністра – Прута, від небезпеки з півночі і сходу.... Під час розкопок було відібрано зразки дерева зі стін-крепід у валах, проби вугілля і вирізки перепаленої глини, проте ці матеріали через відсутність коштів не здані на аналіз до відповідних лабораторій. ...Відомо, що перший етап широкого використання дерев'яно-земляної фортифікації у Східній Європі відноситься до ранньозалізного віку, цим часом слід датувати і розглядувані нами вали»¹⁶. Одна з ділянок Траянового валу відома на землях історичного Поділля (рис. 1). «Археологічно ці вали досліджені слабо, дані для їх датування дуже суперечливі й розходяться від 1 до 10 чи навіть 11 ст. ...Відповідно й гадки щодо обставин побудови і призначення валів є дуже гіпотетичними»¹⁷.

Територія Поділля здавна відома як регіон зі значною кількістю зафіксованих пам'яток черняхівської культури. Дослідження останніх років дозволяють говорити про виявлення нових і нових пам'яток цієї культури. Поширення протягом останніх років практики пошуку старожитностей за допомогою металодетекторів та оприлюднення знахідок на різних інтернет-аукціонах і форумах також дозволяють виокремити подільський регіон як територію, де масово представлені старожитності цієї культури. Можна говорити про значний масив литих денаріїв, виявлених в регіоні та оприлюднених на різних інтернет-ресурсах, при відсутності докладної фіксації і локалізації знахідок. Однак, ця маса старожитностей потребує залучення її до наукового обігу й оцінки науковців, що, можливо, допоможе вирішити проблему хронології виробництва литих римських денаріїв та з'ясувати їх роль в житті населення регіону¹⁸.

На думку М. Щукіна, вогнищем процесу формування черняхівської культури був регіон між Смотричем та іншими лівими притоками середньої течії Дністра і верхів'я Південного Бугу¹⁹. Наявність Траянових валів, значна кількість знахідок, що відносяться до римської провінційної культури, а також виявлені місця виробництва римського часу забезпечують можливість для виокремлення цього регіону для окремого вивчення.

Аналізуючи черняхівські пам'ятки Західного Поділля, дослідники зазначають, що картографування пам'яток, вивчення умов їх розташування, нумізматичних матеріалів та античного імпорту – все це дає можливість констатувати, що селища і могильники концентруються переважно у двох великих групах. Перша – у Тернопільському ландшафтному районі (по берегах Серету та в басейні Гнізни), друга – у Придністровському, здебільшого у межиріччі Збруча і

¹⁶ Кучера 1992: 51.

¹⁷ Жарких 2013: 141.

¹⁸ Boiko-Naharin, Sustrietov & Zadorozhna 2022: 43.

¹⁹ Щукін 2005: 312.

Смотрича, а також неподалік від місця впадання у Дністер Серету та Нічлави. При цьому в поховальному обряді черняхівських племен Західного Поділля фіксуються певні відмінності між виділеними групами пам'яток. У північних районах регіону трупоспалення не перевищують 29 %, а на деяких могильниках відсутні зовсім, у той час як на Придністровських могильниках кремації складають 50 % і більше²⁰.

На місці черняхівських поселень часто виявляють монети імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія, а також їх дружин і соправителів. Але проблема полягає в тому, що саме ці імператори випускали особливо велику кількість повноцінних срібних монет, що вигідно вирізняє їх від грошей наступних імператорів, коли вміст срібла, у зв'язку із фінансовою і політичною кризою III ст., у монетах значно зменшився. Після виходу із кризи на межі III–IV ст., при Діоклетіанові та Костянтинові, в імперії перейшли на мідно-золоту систему грошового обігу, коли срібні монети чеканилися зрідка. Тоді ж римляни все частіше залучали варварів-федератів до охорони своїх кордонів, розраховуючись із ними грошима та шляхом постачання продуктів. Федерати надавали перевагу виплатам у більш зручній при розрахунках срібній валюті, і римлянам доводилося розраховуватися не мідними й золотими монетами, що перебували в обігу, а запасами срібла із державної скарбниці. А ці запаси були, в основному, монетами, які чеканилися ще у II ст. Антоніном Пієм і Марком Аврелієм. До Північної Європи в IV ст. ці гроші надходили партіями, і відповідно, значно пізніше. З урахуванням цих обставин монети Антоніна Пія і Марка Аврелія не можуть служити надійними хронологічними індикаторами²¹.

Аналізуючи пам'ятки межиріччя Збруча і Смотрича, Ю. Сіцінський зауважує, що територія від Сатанова до Кам'янця відмежована так званим Траяновим валом, що фіксує й Археологічна карта, у якій зазначено: «на границе Камен. у. в 2 верст. от села Кременна, на границе земель сс. Кременной и Лисовод и м. Городка, проходит земляной насыпной вал, называемый Траяновым. Начало вала у Сатанова, Проскур. у.; далее он от с. Кременной идет к ю.-в., к Днестру и на юге Каменецкаго уезда особенно заметен у сс. Безносковец и Калиня»²².

Під час дослідження залишків «Траянового» валу експедицією під керівництвом М. Кучери було виконано переріз об'єкта в його південно-східній частині. Тоді було встановлено, що «спочатку на давній поверхні на трасі валу викопували траншею глибиною 1,6 м, шириною зверху 70, внизу 35 см. Потім у траншею ставили дубові стовпи і засипали їх ґрунтом. З обох боків стіни частоколу споруджували два валоподібні насипи, що утворювали ядро майбутнього валу. Вони складаються в основному з нетовстих шарів і прошарків темно-сірої, темно-жовтої і світло-жовтої глини. Потім у сідловині між згаданими насипами по лінії

²⁰ Строцень 2010: 77–78.

²¹ Щукин 2005: 97–98.

²² Сіцінський 2004: 16.

частотоколу нарощувався третій насип, що утворював вершину валу, цей насип спирався по краях на два попередні насипи, а посередині його стримувала від розповзання стіна з частотоколу. Утворений таким чином вал займав по ширині внизу не менше 11 м, насип валу зберігся на бортах розрізу на висоту 2–2,2 м»²³.

Сучасні дослідники зазначають, що «за період, що минув від досліджень «Траянових» валів М. Кучерою, ніхто не висунув нову ідею щодо їх приналежності і датування, оскільки відтоді фахівцями не проведено жодних земляних робіт. Отож, залишається дієвою версія, що це пам'ятка родового об'єднання, яке мешкало на північно-східній периферії фракійського гальштату – так звана голіградська група. «Траянів» вал служив захистом території межиріччя Смотрича – Збруча від скіфів. Хоча, слід визнати, що такий висновок більш теоретичний, ніж практичний, бо речових доказів тому практично немає»²⁴.

Разом з тим, с. Безнісківці, де особливо вирізнявся вал ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що зафіксував Ю. Сіцінський на Археологічній карті, у 1966 р. отримало назву Абрикосівка. Поблизу цього села зафіксована та описана майстерня по виготовленню литих денаріїв.

Зокрема, у 2018 р. в районі села Абрикосівка Кам'янець-Подільського району на Хмельниччині було локалізовано центр «виробництва» литих денаріїв. Тут було виявлено литники, монети із залишками литників, «виробничий брак» та ливарні шлаки. Серед «готової продукції» і «виробничого браку» – виключно «репліки» денаріїв Антоніна Пія і Марка Аврелія. Принагідно слід зазначити, що в обох наведених прикладах у центрах «виробництва» литих денаріїв на об'єктах Коржівці та Абрикосівка було використано техніку лиття «coin tree» – «монетне дерево» (або «branch» – «гілочка»), яку в цей період ми зустрічаємо на Близькому Сході та у Тавриці²⁵.

Аналогічна ситуація поблизу с. Тинна, яке також знаходиться на межі валу, де виявлені бронзові шлаки поряд із лімесними денаріями. Учасники інтернет-сайтів зауважують про наявність бронзових шлаків на місці більшості поселень черняхівського часу, фіксуючи їх на відповідній території.

Разом з тим на теренах Римської імперії грошовий обіг тримався завдяки вмістові в діючій монеті цінного металу – срібла або золота, і будь-які спроби влади зменшити вміст цінного металу в монетах призводили до соціальних вибухів та протестів. Отже, звідки така кількість «неповноцінних» монет, виготовлених за зразком денаріїв, на прикордонні?

Певну кількість лімесних денаріїв, а також повноцінних срібних, знаходять із отворами, що засвідчує їх використання як прикрас та виведення таких монет із

²³ Кучера 1992: 48–49.

²⁴ Захар'єв & Шпаковський 2019: 77.

²⁵ Надвірняк & Погорілець 2019: 34.

грошового обігу. Окремі дослідники стверджують, що римська монета, хоч і трапляється досить часто чи то у складі скарбів, чи окремо, виконувала, головним чином, функції накопичення багатства або слугувала сировиною для ювелірів, але меншою мірою використовувалася для торгових операцій²⁶. Інші вважають, що литі монети виготовлялися з метою заповнити місцевий грошовий ринок, створивши для повноцінного срібного денарія, так би мовити, розмінну дрібну монету, прийнятної вигляду і розміру.

Можна припустити, що носії черняхівської культури ніяких інших монет не бачили, а тому копіювали відомі їм зразки. До речі, на прикордонні не відомі копії інших, дрібніших номіналів римської монети. До того ж племена за межами лімесу не сприймали за повноцінні монети з неблагородних металів, а тому литі денарії могли мати поширення лише на території прикордонної смуги, або лімесу. Отже, литі денарії мали виключно внутрішнє використання, обслуговуючи внутрішньо-племінний ринок. Підтвердження цього – виявлені протягом останніх років на території Поділля знахідки лімесних денаріїв із залишками літників, що свідчить про їх місцеве виготовлення. На нашу думку, надходження та обіг срібного денарія слід пов'язувати з військовими походами, платою «за спокій на кордонах» та зовнішньою гуртовою торгівлею племінної верхівки, тоді як налагоджені тією ж верхівкою виробництво та обіг литих денаріїв забезпечував місцевий внутрішній ринок. Навіть сучасну економіку окремих європейських країн забезпечує подвійний обіг євро та національної грошової одиниці.

На думку М. Ю. Браїчевського, рівень розвитку черняхівського суспільства цілком допускає місцеве карбування монет. Імітації римських монет, на думку вченого, могли виникнути лише там, де мало місце широке застосування самих римських монет²⁷. За спостереженнями дослідника, територія поширення римських денаріїв в цілому збігається з територією поширення монет «варварського» карбування. Випадки знаходження таких монет поза цим ареалом (у степовій смузі) М. Ю. Браїчевський пояснює діяльністю кочових племен, ймовірно, аланів²⁸. На думку вченого, точне місце виготовлення монет «варварського» карбування визначити неможливо. У той же час учений схилився до думки, що єдиного центру «варварського» карбування монет не існувало, і ці монети чеканили в багатьох місцях, майже по всій території масового поширення римських денаріїв²⁹. На думку дослідника, «варварські» наслідування римських денаріїв слід датувати в межах III–IV ст., тобто часом «після припинення масового припливу римських монет на східнослов'янські землі», оскільки в більш ранній час потреби в такій чеканці просто не існувало³⁰. У дослідника не викликав сумніву факт використання

²⁶ Кононець 2012: 301–302.

²⁷ Браїчевський 1959: 88–90.

²⁸ Браїчевський 1950: 98.

²⁹ Браїчевський 1952: 76.

³⁰ Браїчевський 1954: 126.

«варварських» наслідувань у внутрішньому обігові, де вони були пов'язані не стільки з обігом товарів, скільки становили грошовий знак. Проте, карбування «варварських» монет, на думку М. Ю. Брайчевського, не може розглядатися як свідчення появи у черняхівського населення власної монетної системи³¹. Однак виникає питання, чому населення, яке сприйняло римську традицію і моду, що засвідчують масові знахідки фібул і пряжок провінційно римського типу, не могло сприйняти і поширити грошовий обіг?

Поряд із литими лімесними денаріями часто трапляються знахідки так званих варварських наслідувань, виготовлених зі срібла і навіть золота, проте лише з імітацією написів, що містилися на оригінальних монетах. І якщо лімесні денарії виготовлялися з використанням техніки лиття, то наслідування демонструють техніку чеканки, коли різник штемпеля лише імітував написи на монетах³². Отже, поряд із литими монетами фіксують і примітивні «варварські» наслідування римських монет, хоча й не такі масові.

На жаль, обмеженість джерельної бази не дозволяє повною мірою відтворити особливості економічного розвитку території Середнього Подністров'я у II–V ст. н. е. Проте поширення фальшивої монети засвідчує масовий і добре організований грошовий обіг у місцевому середовищі. Жоден із монетних періодів не знає такої кількості фальшивих монет у грошовому обігу. До того ж, більшість «лімесних» монет виявилися досить майстерно виконаними і несуть сліди тривалого використання. Такі монети вироблені із бронзи з різними лігатурними домішками, що в обігу мали «спрацьовуватися» менше від срібних денаріїв, які при високій пробі срібла були досить м'якими і швидко зношувалися при використанні. Отже, значна кількість фальшивих монет – це вияв їх певного місця в господарському житті та певних потребах ринку.

Висновки дослідження

Регіон між Смотричем та іншими лівими притоками середньої течії Дністра і верхів'я Південного Бугу вважають вогнищем процесу формування черняхівської культури, а наявність Траянових валів та значна кількість знахідок, що відносять до римської провінційної культури, дозволяють виокремити цей регіон для окремого вивчення. Траянові вали на Поділлі фіксує Археологічна карта початку XX ст., а виявлені протягом останніх років місця виробництва знаходяться поблизу згаданих валів (Абрикосівка – Безносівка на Археологічній карті Ю. Сіцінського).

Археологічне вивчення черняхівських пам'яток Західного Поділля дозволило дослідникам виділити дві великі локальні групи поселення. Перша – по берегах Серету та в басейні Гнізни, друга – у Придністровському регіоні, здебільшого у межах річки Збруча і Смотрича. При цьому, в поховальному обряді на

³¹ Брайчевський 1959: 91.

³² Лобода 2006: 2.

Придністровських могильниках кремації складають 50 % і навіть більше, що засвідчує поліетнічний склад населення регіону.

Поширення римських монет серед місцевого населення слід розглядати в контексті масового використання фібул, каблучок і пряжок провінційно римського типу, що констатує поширення «римської моди» у варварському середовищі. Одяг римлянами поділявся на два головних різновиди: зі швами і без швів. Одяг без швів, що накидався на тіло і був характерним для єгиптян, греків, римлян, став ознакою середземноморської культури, виявом міської цивілізації, на противагу зшитому одягу, що набув поширення серед народів периферії античного світу – галів, германців, парфян, і вважався ознакою варварства. На відміну від варварського, весь римський одяг складався зі шматків тканини, що огортали тіло і скріплювалися фібулами, або захльостувалися один за інший. Зазвичай то були два шматки тканини, один накидався попереду, інший – позаду, скріплені фібулами на плечах і по боках. Або то був один шматок тканини, краї якого склалися і кріпилися на лівому боці, при цьому праве плече залишалося відкритим. Згідно із зображеннями та рельєфами, такий одяг використовували люди, зайняті фізичною працею³³.

Доповнює сказане досліджене у 2021 році склоробне виробництво за римськими технологіями на поселенні черняхівської культури поблизу с. Комарів у Подністров'ї, визначене фахівцями сенсацією європейського рівня. Отже, позитивне сприйняття римської культури стало причиною запозичення римських виробничих технологій, а також масового продукування фальшивих римських монет, які були необхідними економічно, що поставило питання про їх власне виготовлення. Лімесний продукт заповнював певну економічну нішу. Вважаємо що нею могла бути торгівля готської військової верхівки із землеробами, виробниками сільськогосподарської продукції. Оскільки римляни сплачували готам сріблом за військову службу і спокій на кордонах, готи розраховувалися із землеробами монетами, виробленими на організованих ними монетарнях на місцях. Можна припустити, що масові знахідки фальшивих римських монет засвідчують налагоджений готами на території прикордоння грошовий обіг, у який були залучені племена і народи, що формували поліетнічну черняхівську культуру.

---

³³ Кнабе 1986: 87–90.

References

- Anokhin, O. V.** (2015). *Falshyvomonetstvo u varvarskykh rayonakh na terytoriyi suchasnoyi Ukrayiny ta Moldovy*. [Counterfeiting by barbarian tribes in modern Ukraine and Moldova] Kataloh varvarskykh podrazhanyy. Dnipropetrovsk: Serednyak T. K. [in Russian].
- Boiko-Haharin, A., Sustrietov, A., Zadorozhna, A.** (2022). *Cast imitation Roman imperial denarii finds in Podillya region. Acta Archaeologica Lodziensia*. Nr. 68. Lodz. 36-48.
- Braychevskiy, M. Yu.** (1950). *Znakhidky rymskykh monet na terytoriyi URSR*. [Finds of Roman coins on the territory of the USSR]. Arkheolohiya, t. III. 93–103. [in Ukrainian].
- Braychevskiy, M. Yu.** (1952). *Chas obihu rymskoyi monety v antskomu suspilstvi*. [Time of circulation of Roman coins in ancient society]. Arkheolohiya, t. VI. 74–80. [in Ukrainian].
- Braychevskiy, M. Yu.** (1954). *Pro rozpovsyudzhennya rymskykh monet u drevnikh vostochnykh slavyanakh*. [On the distribution of Roman coins among the ancient Eastern Slavs]. VDY, № 1. 119–134. [in Ukrainian].
- Braychevskiy, M. Yu.** (1959). *Rymska moneta ta terytoriya Ukrayiny*. [Roman coin and the territory of Ukraine]. K.: Vyd-vo AN URSR. [in Ukrainian].
- Zakharyev, V., Shpakovsky, S.** (2019). «*Trayaniv val*» u mezhyrichchi Smotrycha ta Zbrucha. *Suchasnyy stan ta perspektyvy zberezheniya*. ["Trajaniv Val" in the interfluvium of Smotrych and Zbruch. Current state and prospects of preservation]. «Arkheolohiya ta Fortyfikatsiya Ukrayiny». Zbirnyk materialiv IKH Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi / [redkol.: O. O. Zarembo (holova) ta in.]. Kam'yanets'-Podil's'kyi: FOP Buynyts'kyi O. A., 74–80. [in Ukrainian].
- Kotsur, V., Boyko-Haharin, A., Kashpers'kyi, V.** (2021) *Znakhidky pizn'oryms'kykh monet v Ukrayini: istoriya doslidzen'*. [Finds of late Roman coins in Ukraine: history of research] *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk – The Ukrainian Numismatic Annual*, 5, 211-227. [in Ukrainian].
- Kononets, P.** (2012). *Rymska moneta yak dzherelo vyvchennya istoriyi plemeni chernyakhivskoyi kultury*. [Roman coin as a source for studying the history of the tribes of Chernyakhiv culture]. Ostrozke nauково-krajeznave tovarystvo «Spadshchyna» imeni knyaziv Ostrozkykh. Vypusk 5. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya», 293–303. [in Ukrainian].
- Kuchera, M. P.** (1992). «*Traynovi valy*» *Serednye Podnistrovyia*. ["Trajan's shafts" of Middle Transnistria]. Arkheolohiya. 4, 43–55. [in Ukrainian].

- Knabe, H. S.** (1986) *Drevnyy Rym – ystoryya y povsednevnost'*. [Ancient Rome - history and everyday life] M.: Yskusstvo, 1986. 208. [in Russian].
- Loboda, P. H.** (2006). *Varvarski pidrazhannya rymskym monetam chernyakhovskoho periodu*. [Barbaric imitations of Roman coins of the Chernyakhov period]. Vestnyk Odesskoho muzeya numyzyatyky. Odessa, 22, 2–12. [in Ukrainian].
- Mahomedov, B. V.** (2006). *Monety yak dzherelo do istoriyi plemen chernyakhivskoyi kultury*. [Coins as a source for the history of the tribes of Chernyakhiv culture]. Arkheolohiya. 4, 46–52. [in Ukrainian].
- Mahomedov, B. V., Karoyeva L. R.** (1988). *Skarb denariyiv poblyzu s. Hlynsk Vinnytskoyi obl.* [Treasure of denarii near the village. Hlynsk, Vinnytsia region]. Arkheolohiya. 62, 82–86. [in Ukrainian].
- Myzhyn, K. V.** (2009). *"Varvarski" pidrazhaniy rymskym monetam na terytoriyi chernyakhivskoyi kultury*. ["Barbaric" imitations of Roman coins on the territory of Chernyakhov culture]. Drevnosty. 8, 90–106. [in Ukrainian].
- Myzhyn, K. V.** (2019). *Znakhidky rymskykh monet na Volyni: osnovni katehoriyi ta osoblyvosti rozpovsyudzhennya (do problemy rehionalnoho vyvchennya)*. [Finds of Roman coins in Volhynia: main categories and features of distribution (to the problem of regional study)]. Z Arkheolohiya ta davnya istoriya Ukrayiny. 1, 30–42. [in Ukrainian].
- Myzhin, K. V.** (2020). *Na inshomu botsi Dnipra: pro znakhidky litnikh kopiy rymskykh denariyiv u skhidnomu areali chernyakhivskoyi kultury. Problemy ta perspektyvy numizmatyky Antychnoyi ta Rymskoyi doby na terenakh Pivdenno-Shidnoyi Yevropy*. [On the other side of the Dnieper: about the finds of cast copies of Roman denarii in the eastern area of Chernyakhiv culture. Problems and prospects of numismatics of the Ancient and Roman eras in South-Eastern Europe]. I fakh. seminar, prysvyach. pamyati V. Anokhina "Pershi Anokhinivski chytannya", 26 veresnya. 2019 r., M. Medzhybizh: tsi dop. – Medzhybizh; Kropyvnytskyi; Pereiaslav, 50–57. [in Ukrainian].
- Nadvirnyak, O., Pohorilets, O.** (2019). *«Falshyvomonetnytstvo», «neofitsiyini imitatsiyi» chy «neofitsiyne monetne vyrobnytstvo»? Do pytannya prysutnosti "litykh" denariyiv I–III stolittya n.e na "vavrvarskykh" terytoriyakh Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy (za materialamy mezhyrichchya serednoho Dnistra ta Pivdennoho Buhu)*. ["Counterfeiting", "informal imitations" or "informal coin production"? On the question of the presence of "cast" denarii of the I–III centuries AD in the "barbarian" territories of South-Eastern Europe (according to the materials of the interfluvium of the middle Dniester and the Southern Bug)]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk – The Ukrainian Numismatic Annual*, 3, 28–41. [in Ukrainian].

- Sitsinskiy, Yu. Y.** (2004). *Arkheolohichna karta Podilskoyi huberniyi*. [Archaeological map of Podolsk province]. Kam'yanets-Podilskiy: Oiyum. [in Ukrainian].
- Strotsen, B. S.** (2010). *Chernyakhivska kultura Zakhidnoho Podillya*. [Chernyakhiv culture of Western Podillya]. Chernyakhivska kultura. Aktualni problemy doslidzhennya // Zbirka tez dopovidey na konferentsiyakh do 40-richchya arkheolohichnoyi ekspedytsiyi NPU im. M. P. Drahomanova (15–17 zhovtnya 2010 r.). K.: Natsionalnyy pedahohichnyy universytet im. M. P. Drahomanova, 77–78. [in Ukrainian].
- Shchukyn, M. B.** (2005). *Hotskyy put (hoty, Rym y chernyakhovskaya kultura)*. [The Gothic Way (goths, Rome, and the culture of the Chernjakhov)]. SPb.: Filolohichnyy fakultet SPbHU. [in Russian].

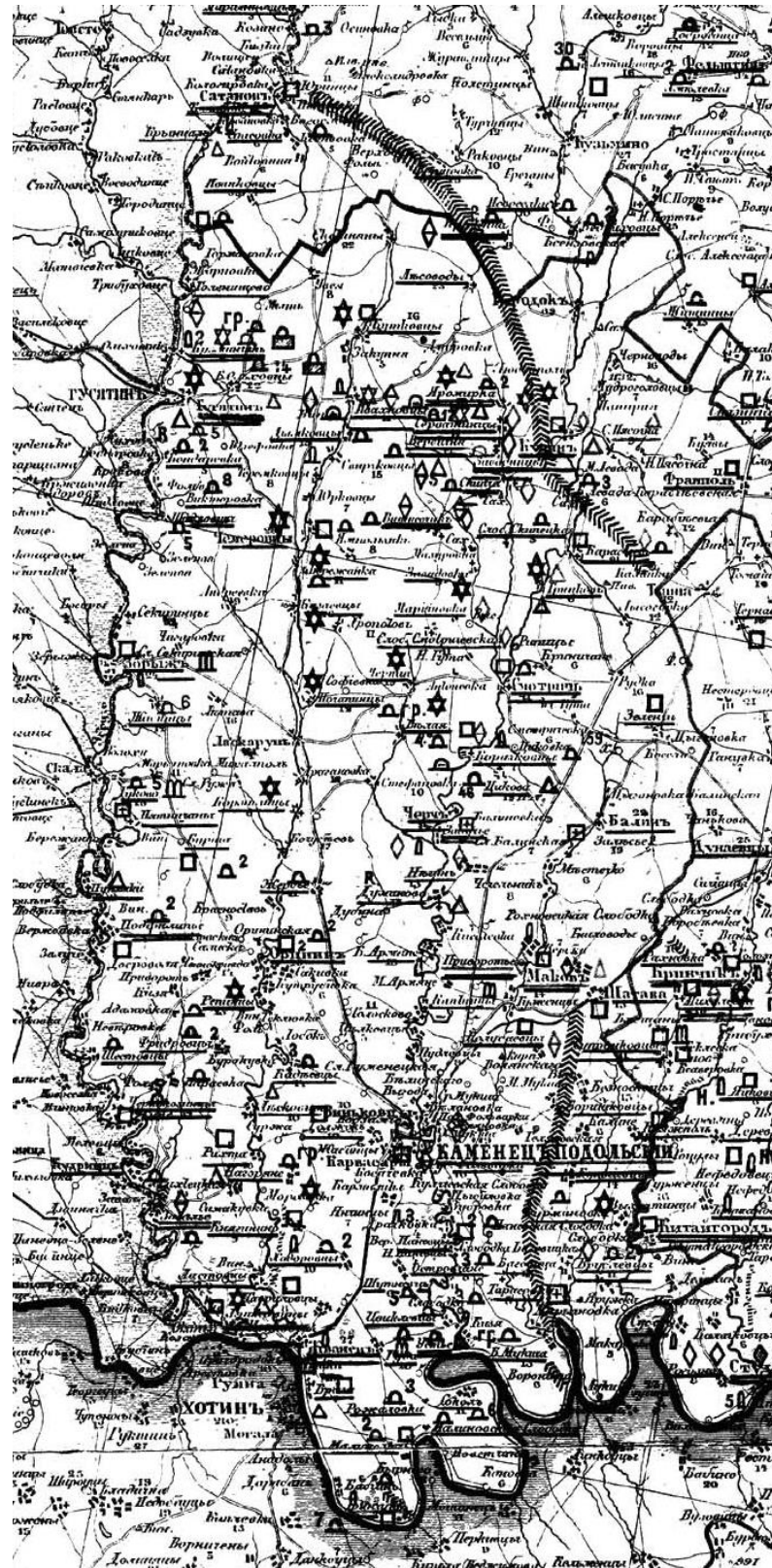

Рис.1. Фрагмент археологічної карти Подільської губернії³⁴.

³⁴ Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. Труды 11-го археологического съезда, М., 1901 г., т. 1, с. 197 – 354.